

הקונפליקט בין יוצאי תימן לחברה היישובית על עקרון העבודה העברית: ביטוי לשוני תפיסתי*

עקרון העבודה העברית בהתיישבות העובדת

החברה היישובית ראתה בעקרון העבודה העברית עיקרון מרכזי של הציונות, ששאפה לכנות בארץ-ישראל חברת מופת יהודית, פרודוקטיבית ואוטרכית.¹ האידאולוגיה של עבודה עברית פעלה נגד הפועל הערבי, וסתרה את ההשקפה הסוציאליסטית של סולידריות מעמדית בינלאומית. אולם המאבק למען העבודה העברית היה מוצדק בעיני החברה היישובית הסוציאליסטית, מכיוון שהערבים נתפסו כמתחרים של הפועל היהודי וכמתנגדים למפעל הציוני. רבים מהפועלים היהודים הסוציאליסטים חשו, שבמציאות הארץ-ישראלית המאבק המעמדי נעשה פחות רלוונטי למצבם המידי, והיסוד הלאומי גבר אצלם על היסוד המעמדי.²

מכיוון שהחברה היישובית התייחסה להעסקת פועלים ערבים על אדמת הקק"ל כפעולה הפוגעת בהתהוות האומה העברית על אדמתה, ראשי היישוב אסרו באופן מוחלט עבודה ערבית על אדמת הלאום, וראו בה 'חטא', 'עבירה'

* מעובד מתוך עבודת דוקטורט בהנחיית פרופ' ניסן רובין, שהוגשה לסנט של אוניברסיטת בר-אילן בפברואר 1999. נושא העבודה: סינקרטיזם והסתגלות – השפעת אידאולוגיה סוציאליסטית על קבוצה מסורתית: המקרה של עולי תימן במושב העובדים אלישב (1950-1933).

1. על העבודה העברית כססמה אידאולוגית, ראו מחקרה המקיף של א' שפירא, המאבק הנכזב (להלן שפירא, המאבק הנכזב), תל-אביב תשל"ז.
2. י' גורני, 'שורשיה של תודעת העימות הלאומי היהודי – ערבי', הציונות, חוב' ד, תשל"ו, עמ' 72-113; י' גורני, 'בין אקטיביזם היסטורי לאקטיביזם עכשווי. על השקפתם ומעשיהם המדיניים של "פועלי ציון" ואנשי ניל"י', בתוך: י' ברטל (עורך), העלייה השנייה: מחקרים, ירושלים 1997 (להלן: ברטל, העלייה השנייה), עמ' 419-434; ב' הלפרן וי' ריינהרץ, 'תרבות פוליטית ומציאות', בתוך: ברטל, העלייה השנייה, עמ' 11-37; ש' אלמוג, 'העלייה השנייה בעיני עצמה ובעינינו' (להלן אלמוג, העלייה השנייה), בתוך: ברטל, העלייה השנייה, עמ' 38-59.

ו'עבודה זרה'.³ השימוש במונחים רוויי תכנים לאומיים-דתיים אלה מבטא את תפיסתם, שהעבודה הערבית נחשבת לבגידה לאומית ולחילול קודש ממש של ערכי הצינונות. הביטוי 'זר' משקף גם את המבנה הדואלי של החברה היישובית, שבו שררו בין שתי הקבוצות החברתיות יחסי איבה וריחוק. יחס הדחייה והריחוק מצד היישוב היהודי נבע לא רק מהחשש מהסכנה הלאומית והכלכלית שנשקפה לו מהערבים, אלא גם מהתנשאות תרבותית. חלק מפועלי העלייה השנייה תפסו את פעולת התיישבותם בארץ כפעולת חלוץ של ציביליזציה באזור וכמלחמת קדמה נגד הפיגור התרבותי. לכן הם התייחסו לערבים בזלזול, כאל קבוצה לא-תרבותית.⁴

מכיוון שהבעלות על האדמות במושבות הייתה פרטית ולא לאומית, העבודה הערבית רווחה במטעיהן.⁵ אולם ההתיישבות העובדת התנגדה לעבודה ערבית, ופועליה נאבקו עם האיכרים במושבות, שהעסיקו פועלים ערבים. מאבק הפועלים נבע לא רק מסיבות אידאולוגיות, אלא גם מכורח קיומי, שכן הם התקשו להתחרות עם הפועלים הערבים הזולים והמקצועיים, על מקומות העבודה במושבות. מכיוון שיישובי ההתיישבות העובדת הוקמו על קרקע לאומית, חוייבו המתיישבים, שחתמו על חוזה חכירה עם הקק"ל, להעסיק אך ורק פועלים יהודים, בכל העבודות במשקים.⁶

אליעזר יפה, הוגה רעיון מושב העובדים, כתב ש: 'את הגליל אנו יכולים וצריכים להציל ולבסס לנו בכל אופן, רק בידי העברים נבנה הגליל בשביל העברים. וכל העבודות מן הכי פעוטות עד הכי חשובות תיעשינה אך ורק ע"י [על-ידי] עברים. ועלינו לעשות את העבודות האלו לא רק למען קיים את מצות כבוש העבודה, כי אם יען אשר עבודתנו היא, וכבר הגיע הזמן שנזכה לעשות את מלאכתנו בידי עצמנו, כי באופן אחר לא יצמחו לנו ידים לעולם, ולעולם לא נזכה לחיות חי עם עובד בארצו'.⁷ רעיונות אלה יושמו הלכה למעשה, ובעיון

-
3. צ' אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, כרך א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 73-74; שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 21.
 4. ראו למשל, אלמוג, העלייה השנייה, עמ' 48, 54.
 5. עיינו: שפירא, המאבק הנכזב. נתונים על שיעור העסקת הפועלים הערבים במושבות בשנות ה 30 ראו גם ד' גורביץ וא' גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 83, טבלאות 66-67.
 6. ראו למשל: חוזה חכירה שנחתם בין הקק"ל לבין מושב העובדים כפר חיים בעמק חפר, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), KKL5 / 8463, סעיף ט'. חוזה חכירה דומה נחתם גם עם מושב העובדים אלישיב KKL5 / 6889.
 7. מתוך דברים שנאמרו באייר תרע"ד. ראו א' יפה, כתבים, כרך א, תל-אביב תש"ז, עמ' 15, 19; מ' שילה, 'יצני רעיון המושב - "האכר הצעיר", הקבוצה האמריקאית בעלייה השנייה', קתדרה, חוב' 25 (תשמ"ג), עמ' 98-79.

במסמכי הקק"ל והסוכנות משנות ה 30 וה 40 על מושבי עובדים בעמק חפר,⁸ לא מצאתי כל ידיעות על העסקת פועלים ערבים.

יחסי אינטראקציה עם הערבים באלישיב

מושב העובדים אלישיב שבעמק חפר, נוסד ב 1933 על-ידי התאחדות התימנים בארץ-ישראל, בסיוע המוסדות המיישבים. 50 המשפחות שייסדו את המושב, עלו ברובן לארץ בשנות ה 20, וחבריהן עבדו כפועלים חקלאים במושבות. במושב אלישיב, בניגוד להתיישבות העובדת ולחוזי החכירה עם הקק"ל, נפוצה התופעה של העסקת פועלים ערבים. הם נהגו כך מכיוון שהעובדים הערבים היו זולים יותר וגם נגישים, בשל שכנותם למתישבי אלישיב. אולם נראה גם, שתימני אלישיב בניגוד למוסדות המיישבים ולחברה היישובית, לא תפסו את עבודת הערבים במשקיהם כבעיה. התפיסות שהביאו אותם מרבית המתישבים התימנים, ושנשענו על המבנה החברתי-כלכלי המסורתי שלהם – היו מנוגדות לנורמות היישוב. עבודה עם ערבים, שבקרובם חיו, הייתה נורמה מקובלת בתימן,⁹ ולכן הם לא ראו בהם זרים. מתישבי אלישיב, ששוכנו בסמוך לשטחי הערבים – יצרו קשרי ידידות ומקח וממכר עם שכניהם הערבים, בעיקר בשנים הראשונות לעלייתם לקרקע.¹⁰ הם לא התייחסו לערבים בדחייה, וראו בהעסקתם חלק ממכלול יחסי האינטראקציה אִתם.

יש גם להוסיף, שבעוד שהדינמיקה של רוב ארגוני ההתיישבות הייתה, שהם התגבשו כגרעין בארץ או בחו"ל, ששהה תקופה מסוימת בחוות הכשרה, או במושב עובדים ותיק – בעיקר בנהלל, שם רכשו חברי הגרעין הכשרה חקלאית והסתגלו לעקרונות האידאולוגים של המושב¹¹ – הרי חברי אלישיב כיתר עולי

-
8. ראו למשל: כפר ויתקין – אצ"מ: 834 / S53, KKL5 / 12437, KKL5 / 11471, KKL5 / 13547 / KKL5. כפר הרואה – אצ"מ: 9043 / S15, 828 / S53, 8456 / KKL5, 10101 / KKL5. כפר חיים – אצ"מ: 826 / S53, 8463 / KKL5, 10119 / KKL5, 13551 / KKL5.
9. 'רצהבלי, בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 143-150; 'קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 227-244; א' קליין-פרנקה, 'הכלכלה, המסחר והמלאכות בקרב יהודי תימן', בתוך: ש' סרי (עורך), סעי יונה: יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1983, עמ' 47-70.
10. על-פי יאורייהם של ש"ש (בראיון עם גאולה שרעבי ב 1982), ל"ט (בראיון עם אפרת שמחי ב 1990) וי"ר (בראיון שערכתי אִתה ב 1995).
11. ראו למשל: א' גרין, עמק חפר – תולדות וסיכומים, כפר-ויתקין תשט"ז, עמ' 134-135, 153, 171; מ' רוטשטיין, מושב העובדים הדתי של הפועל המזרחי: רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב – תרצ"ה, עבודת גמר, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 138-139.

תימן,¹² לא גובשו כגרעין שקיבל הכשרה חקלאית במקום כלשהו, ולכן לא הייתה להם כל הכנה למה שנדרש מהם כמתיישבים חקלאים במושב, על אדמת הלאום.

ב 1930 נשלחה לעדן, מטעם מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, משלחת, שמטרתה הייתה לבדוק את מצב העלייה מתימן ואת מצב הפליטים בעדן. בדוחותיה לסוכנות המליצה המשלחת גם על פתיחת חוות הכשרה בעדן, תוך פירוט התקציב הנדרש למטרה זו. אולם למעשה, המלצות אלה לא יושמו, ובעדן לא הוקמה חוות הכשרה לתימנים.¹³ מכיוון שהתימנים לא עברו אם כן הכשרה אידאולוגית ציונית בארץ או בחו"ל, הרי התפיסה שראתה בערבים זרים ופרימיטיביים לא הייתה מקובלת עליהם, והם לא סלדו מהעסקתם.

בראיונות עם מתיישבים היו כאלה שחשו כנראה אי נעימות בשל העובדה, שתימני אלישיב העסיקו ערבים בניגוד לאידאולוגיה ההתיישבותית, ולכן הם הכחישו את קיומה של עבודה ערבית במושב. אחת המייסדות, י"ר, אמרה לי בראיון ב 1995 '...חס וחלילה, לא לקחנו יהודים או ערבים כשכירים אצלנו. לא היה לנו כסף, עזרנו אחד לשני וזה היה כיף'. אולם מהמסמכים עולה, כי הדברים אינם מדויקים, וכי כבר בשנים הראשונות לעלייתם לקרקע היו מתיישבים שהעסיקו פועלים ערבים, ולכן פרצו עימותים בינם לבין המוסדות המיישבים.

הנהלת הקק"ל יידעה את מחלקת ההתיישבות של הסוכנות באוקטובר 1935, שבמושב אלישיב קיימת עבודה ערבית מפעם לפעם, ובתגובה הורה מנהל המחלקה דוד שטרן לחברי ועד אלישיב לתת את הסברם המידי בעניין זה.¹⁴ לא מצאתי את תגובתו של הוועד למכתב זה, וייתכן שהוא התעלם מפניית הסוכנות אליו. לעומת זאת, ראשי מרכז התאחדות התימנים: היו"ר זכריה גלוסקא וסגנו אברהם טביב, אליהם נשלח העתק מכתבו של שטרן, כיוון שהמוסדות ראו בהם אחראים לנעשה במושב – השיבו לשטרן בתקיפות ב 7.11.35 כי '...הננו להודיעכם שאחרי הברור נוכחנו שאין להודעות אלו שום יסוד ורק הם בגדר של עלילה ... אנו מבקשים מכ' [מכבודו] לדרוש מהמודיעים עובדות ברורות. אצל מי? ובאיזו עבודה? בכניין או במעדר או בחרישה? ואז נוכל לברר ולהעניש את החוטאים אם ישנם. אבל על מעשיות קלוטות מן

12. ראו גם תלונתו של ישראל ישעיהו, מפעילי ההסתדרות הכללית, דבר, 28.3.1938.

13. על המשלחת ראו בספרו של אברהם טביב, חבר המשלחת, עליית יהודי תימן לא"י והתיישבותם בה: סקירה על פעולות מרכז התאחדות התימנים בארץ ישראל (תרפ"ב – תש"ב), תל-אביב תש"ג, עמ' 14. דו"חות המשלחת בלוי הערות ראו: 'ישעיהו, שליחות גרשון אגרון (אגרונוסקי) ואברהם טביב לעדן בשנת תר"צ', בתוך: 'ישעיהו וי' טובי (עורכים), יהדות תימן, ירושלים תשל"ו, עמ' קצה-רמה.

14. מכתבו של דוד שטרן, המזכיר את פניית הקק"ל אליו בעניין זה, עם העתקים לקק"ל ולהתאחדות התימנים ראו, אצ"מ, S15 / 2039.

האוויר אין להתחשב, וחבל על הזמן והניר שנפסיד אנחנו ואתם בשביל זה.¹⁵ הם הסבירו גם במכתבם, כי ייתכן והרקע לשמועות אלה היא העובדה, שמושב אלישיב ממוקם בקרבת הערבים, ולכן אנשים הרואים ערבי על אדמת המושב חושבים שהוא פועל, והם רצים להודיע לקק"ל כי קיימת עבודה ערבית אצל התימנים.

ייתכן כי דבריהם של ראשי מרכז התאחדות התימנים משקפים את העובדות לאמתן, וייתכן כי התופעה של העסקת ערבים הייתה קיימת באלישיב, אך היא הוסתרה מעיני ההתאחדות. אבל ייתכן גם, שראשי ההתאחדות ביקשו לגונן על חברי אלישיב, מכיוון שהם חששו מסנקציות של המוסדות המיישבים, וחרדו לגורלו של המושב, שאותו הקימו בקשיים כה רבים. אם כך נהגה ההתאחדות – הרי שהיא לא התמודדה עם העבודה הערבית שנעשתה במושב, ובכך למעשה, היא נתנה לה לגטימציה.

מראיונות שערכתי עם מתיישבים מתקבל הרושם, כי לאחר שפרדסיהם של התימנים החלו להניב פרי והם נזקקו לידיים עובדות – גברה התופעה של העסקת פועלים ערבים במושב. י"ל סיפר לי בראיון ב 1995 כי '...אחרים לפעמים בעונות קטיף העסיקו שכירים, גם ערבים, לא היתה בעיה עם זה'. גם זא"ש הודה בראיון שערכתי עמו ב 1995, כי כשפרדסו החל להניב פרי והוא הרוויח טוב אז '...ערבים עבדו אצלי בקטיף, למה לשקר, עבדו שנים, המון. קיבלו על המכל או הארגז ... 15 גרוש. לא ועד ולא סוכנות אף אחד לא דיבר. הסוכנות ... נתנו לי איומים מפה לפה ... הוועד מה יעשה, הוא הראשון קוטף עם הערבים ... הם יודעים שעבודות הקטיף הם על-פי רוב אצל הערבים'.

גם מהמסמכים נראה, כי באלישיב התחזקה נורמה, שהתירה עבודה ערבית בפרדסי המושב ובאדמותיו, וליצירת נורמה זו תרמו נושאי התפקידים במושב, שלא שמרו על קיום כללי המושב ועל אכיפתם, אלא הם בעצמם הפרו אותם. הנהלת לשכת העבודה של פועלי חדרה (שהשתייכה להסתדרות הכללית) קבלה במכתבה לוועד אלישיב במרץ 1944, כי בעת ביקורה בעמק חפר נוכחה, ששני חברים מאלישיב: ש"י, שכיחן כחבר הוועד¹⁶ וינ"ש- מעסיקים ערבים בעבודות חריש על אדמת אלישיב, שהיא אדמת הקק"ל. ראשי הלשכה ציינו, כי לבקשת י"ל, מזכיר המושב, '...נמנענו מלהודיע על מעשה הפשע הזה למוסדות המתאימים ואנו דורשים את הענשת הנ"ל [הנזכרים למעלה] על ידכם. אם תוך שבוע ימים לא תודיעו לנו על הצעדים בהם אחזתם נגד מעשים אלו – נהיה נאלצים לדרוש את התערבותם של המוסדות המרכזיים'.¹⁷ ממכתב זה עולה, כי

15. מכתבם עם העתק לקק"ל, אצ"מ, 2039 / S15.

16. ארכיון מועצת עמק חפר (להלן א"ח), 4349 / 485.

17. אצ"מ, 13319 / KKL 5.

ראשי המושב לא רק שהעלימו עין ולא נקטו בסנקציות כלפי חברים שהעסיקו ערבים, אלא אף ניסו לחפות עליהם, ולמנוע את הסגרתם למוסדות המיישבים. בהתנהגותם זו הביעו למעשה, באי-כוח המושב תמיכה שבשתיקה במעשים כעין אלה, ועודדו את המתיישבים להמשיך בהם.

בשנים לאחר מכן, הופיעו ידיעות נוספות על פועלים ערבים המעבדים את אדמות אלישיב. איש קק"ל בכיר ששמו אינו מוזכר – הורה ביולי 1945 לנציג הקק"ל בעמק חפר, משה ברגר, לברר מי מהחוכרים באלישיב מעסיק ערבי בעיבוד אדמתו ומזניח את משקו, ובאילו אמצעים נקט ברגר כדי לתקן את הדבר? חיים בן-צבי, יו"ר מועצת עמק חפר, גם הזמין את י"ש מאלישיב, ביוני 1947, לברור בשל העבירה החמורה שהוא עושה – של העסקת שני פועלים ערבים בחריש ובעבודות שונות בחלקתו.¹⁸

בשנים הראשונות לייסוד אלישיב – הועסק במושב באופן קבוע גם שומר ערבי, בשם מחמד חליל אל רוחבי, ששמר על שדותיהם הזרועים של המתיישבים, ולכן נוצר מאבק בין המושב למוסדות המיישבים בעניין זה. הנהלת הקק"ל ומחלקת ההתיישבות של הסוכנות הביעו את מורת רוחן מכך, שבמושב התימנים מועסק שומר זר. יש לציין, כי לאחר 'כיבוש' השמירה בימי העלייה השנייה על-ידי 'השומר' – נתפסה השמירה 'הזרה' כמעשה מאוד לא-לאומי ביישוב. אצל ותיקי היישוב לתת לערבי לשמור על אדמות של יהודים – התקבל כמעשה בגידה, כאילו הפקירו את הביטחון בידי אויב. לכן הסוכנות ביקשה את הסברו של ועד אלישיב להעסקת השומר הערבי במושבם.¹⁹

כאשר המוסדות לא נענו – הקק"ל הודיעה לוועד ב-29.4.35 (עם העתקים למחלקת ההתיישבות ולהתאחדות התימנים) כי 'אחרי הזהרות מרובות מצדנו בדבר השמירה הזרה שאצלכם ולמרות הבטחותיכם למנוע אותה – יש לנו ידיעה ממקור נאמן, שעדיין השמירה הזרה הזאת קיימת אצלכם. על-כן הננו מוצאים לנחוץ להזהירכם עוד פעם, שאם לא תחדל השמירה הזרה אצלכם – נהיה נאלצים לאחוז בכל האמצעים שבידנו כדי להכריח אתכם למלאות אחרי הדרישה הזאת'.²⁰ גם ועד כפר הרואה הסמוך הביע את מחאתו על העסקת השומר הערבי במושב אלישיב. בתכתובת מאוקטובר 1935 דרשו אנשי כפר הרואה, שהנהלת הקק"ל תאחז באמצעים כדי לבטל את השמירה הערבית הנמשכת באלישיב ולהנהיג שם שמירה עברית.²¹ מחאת אנשי כפר הרואה

18. אצ"מ, 14837 / KKL5.

19. ראו אצ"מ, 23.11.34 – S15 / 2035, אצ"מ, S15 / 2039. וכן ראיון שערך גאולה שרעבי עם המייסד ס"מ, באוגוסט 1982.

20. אצ"מ, 2039 / S15.

21. אצ"מ, 8456 / KKL5.

מחזקת את הרושם, שמתיישיבי מושבי עובדים אחרים ראו בעקרון העבודה העברית עקרון מהותי, ויישמו אותו הלכה למעשה.

אולם ועד אלישיב לא נכנע לאיומי המוסדות המיישבים וללחץ הסביבה, והוא המשיך להעסיק את השומר הערבי. הדבר נודע מתכתובת שהתנהלה בין השומר, לבין יוסף וייס, מהנהלת הקק"ל, בחודשים אפריל-יוני 1937.²² השומר קבל, כי הוא מילא בנאמנות את תפקידו בשמירת אדמות אלישיב משנת 1934 וגם כיום הוא ממשיך בעבודתו זו, אך התימנים חייבים לו חלק משכרו שהצטבר בשנים אלה, בסך של 50 לא"י. השומר טען, כי פניותיו הרבות לד"י-יור ועד אלישיב לא נענו, ולכן ביקש שהקק"ל, שהיא בעלת הקרקע – תשלם לו את הסכום הזה, אחרת הוא יפנה לערכאות.

יוסף וייס השיב למחמד חליל, כי תביעתו אינו נוגעת לקק"ל וכי היא אינה אחראית בעניין זה. יחד עם זאת וייס ציין, כי הוא פנה לוועד אלישיב ודרש ממנו לשלם לשומר את חובו, במידה והוא מגיע לו. אולם בעוד שבמכתבו לשומר העלה וייס ספק ביחס לחוב אלישיב לשומר – הרי בפנייתו לוועד אלישיב ביוני 1937 וייס היה בוטה יותר. הוא כתב לוועד ש: '...המכתב [של מחמד חליל לוייס] מדבר בעצמו כתעודת אשמה נגדכם ועל התנהגותכם מבחינה זו ביחס לשמירת התקנות של הקק"ל [הקרן הקיימת לישראל] והסכמים שבינינו. הנכם נדרשים קודם כל לפרוע את חובכם לתובע ... ועם זאת תצטרכו לתת ביאורים למוסדות המיישבים על מעשיכם זה, להעסיק שמירה בלתי מתאימה'.²³ וייס הטיל גם את האחריות לחוב אלישיב ולהעסקת השומר הערבי במושב על התאחדות התימנים, בה ראו המוסדות, אפוטרופוס של המושב.²⁴

שמעון מקלר, נציג הסוכנות, שהתבקש כנראה לטפל בפרשת השומר באלישיב, דיווח לדוד שטרן ב 27.6.37, כי בשיחה שקיים עם אנשי אלישיב בעניין זה '...המושב טוען שלא על כולם החרפה [אולי הכוונה לאי תשלום החוב לשומר ואולי הכוונה לשמירה 'הזרה', וייתכן שיש כאן שתי משמעויות] חלה – הם גם אומרים, שהעניין עצמו יסודי וצריך להסתדר ע"י [על-ידי] אותם האנשים שקבלו את השומר בניגוד לדעת חלק המתיישבים'. מקלר הוסיף, כי 'בדרך כלל לא זה הוא הליקוי היחיד בכפר זה. אין ברירה. זהו החומר האנושי ואלה הם הסדרים החברותיים'.²⁵ בשולי מכתבו של מקלר נרשמה תכתובת

22. התכתובת בערבית ובתרגום עברי, אצ"מ, KKL5 / 8295.

23. מכתבו של וייס, שהעתקו נשלחו גם להתאחדות התימנים ולמחלקת ההתיישבות של

הסוכנות, אצ"מ, S15 / 2040, אצ"מ, KKL5 / 8295.

24. ראו מכתבו של וייס לטביב, 22.6.37, אצ"מ, KKL5 / 8295.

25. אצ"מ, S15 / 2040.

קצרה, מה 28.6.36 כאשר יהושע לוי, מזכיר המחלקה להתיישבות, שאל את דוד שטרן: 'האם נשלים עם שמירה ערבית?' ותשובת שטרן היתה 'לא ולא ... דרוש חינוך אולי זה יעזור'.

לפי דברי מקלר מתברר אם-כן, שלא הייתה קיימת תמימות דעים בקרב אנשי אלישיב בנוגע להעסקת השומר הערבי, וחלק מהחברים התנגד לכך מהתחלה. ייתכן שהתנגדותם של חברים אלה נבעה מכך, שהם הפנימו את הערכים האידאולוגיים של החברה היישובית ושל מושב העובדים, ששללו בתוקף עבודה ערבית. הערת שטרן בשולי המכתב, שאין לוותר לתימני אלישיב בעניין השמירה הערבית ויש צורך בחינוכם – מצביעה על החומרה שבה ראו המוסדות המיישבים את העבירה ועל עמדתם הנחושה לשרשה. אך נראה גם שהיא מבטאת גישה של פטרנליזם כלפי המתיישבים התימנים, שכן הם לא הבינו את התימנים, אלא רצו לחנכם ולכפות עליהם את דרישותיהם ואת נורמות היישוב.

חברי אלישיב לא רק העסיקו ערבים, אלא יצרו גם קשרים רחבים איתם, למורת רוחם של המוסדות המיישבים. מתיישבים קנו למשל פרות מערבים,²⁶ והיו כאלה שנהגו לפי הוראותיו של וטרינר ערבי מהסביבה, שטיפל בפרותיהם, ולא קיבלו את הוראות מדריכי הסוכנות.²⁷ היו גם מתיישבים, שסחרו עם ערבים בניגוד לדעת המוסדות המיישבים. הם שיווקו את תוצרתם החקלאית לערבים,²⁸ או סחרו איתם בתוצרת ערבית. ראשי אלישיב: יו"ר הוועד ז"כ והמזכיר ס"מ התלוננו פעמיים, באפריל 1939 בפני הסוכנות, כי הוועד תפס מספר פעמים את חברי המושב: יס"ל וא"ה כשהם סוחרים בתוצרת זרה: ביצים, עופות וירקות. יס"ל אף זייף לטענתם, את חותמת המושב וחתם בה על תוצרת ערבית ("ביצים זרות"), כדי שיחשבו שהיא תוצרת יהודית. לטענת הוועד הוא הטיל קנסות רבים על שני חברים אלה – אך הם טרם שולמו, והם ממשיכים במעשיהם. לכן ביקשו ראשי המושב מהסוכנות שתנתק את קשריה עם שני המתיישבים ולא תיתן להם את התקציבים המגיעים להם, עד שהם ישלמו את הקנסות לוועד ויחדלו ממעשיהם.²⁹

יש לציין, שבין יס"ל לבין חברי ועד אלישיב- התנהלו באותה תקופה מאבקים חריפים, בשל סכסוך על קרקעות במושב,³⁰ ולכן ייתכן שהם העלילו עליו עלילות שווא בפני הסוכנות. אולם ייתכן, שתלונות הוועד גם ביחס ליס"ל

26. ראו אצ"מ, S15 / 2039, וכן בראיון שערכתי ב 1995 עם י"ר.

27. אצ"מ, S15 / 2039.

28. ד"ר וא"ד סיפרו לגאולה שרעבי ב 1994, כי מכרו שקי תפוחי אדמה לערבי. המתיישב י"ל טען, כי ש"ד וקבוצתו שיווקו את החלב שייצרו לערבים, ולא 'תנובה'. ראו: א"ה, 485 / 4349.

29. מכתביהם של ראשי המושב מה 16.4.39 ומה 18.4.39, אצ"מ, S15 / 3042.

30. ראו אצ"מ, S15 / 3042.

היו נכונות ושני החברים אכן סחרו בתוצרת ערבית וזייפו אותה. אם אכן כך היו הדברים – הרי שפניית הוועד למוסדות מצביעה על יחסי שיתוף פעולה שנוצרו ביניהם בעניין זה. תגובתו החריפה של הוועד (לפי דבריו) בעניין זה, כנגד שני המתיישבים, והשימוש שלו במינוח תוצרת 'זרה' ביחס לתוצרת הערבית – מעידים כנראה, כי חברי הוועד הפנימו חלק מהמושגים של החברה היישובית ביחס לערבים, וחל שינוי בגישתם ביחס לקשרי האינטראקציה עם הערבים.

עם זאת נראה, כי היו מתיישבים באלישיב שהעדיפו עדיין את השימוש בתוצרת ערבית, ולכן הם נתקלו בהתנגדות העקרונית של מוסדות היישוב. מהנדסי הסוכנות דרשו מוועד אלישיב ב 1938, להשגיח על הנעשה במושב ולא לאפשר לחברים לקנות זיפזיף [חול ים]³¹ אולם תופעה זו נמשכה. חיים בן-צבי יו"ר מועצת עמק חפר, הורה לס"ח מאלישיב באוגוסט 1947, להפסיק מיד את השימוש בזיפזיף לבניית רפתו. שכן אין כל הצדקה לשימוש בזיפזיף זר בשעה שבאזור מצוי זיפזיף יהודי רב, שמייצרו מתקיימות משפחות רבות. כמו כן כתב לס"ח כי '...ידוע לך יפה עד כמה עושים כל המוסדות בארץ מאמצים למען קליטת עובדים במקצועות שונים ולא יתכן שאתה תזלזל בחובת עבודה עברית ותוצרת עברית...'³²

עבודה ערבית בישובים תימנים נוספים

התימנים הפרו את עקרון העבודה העברית לא רק באלישיב, אלא גם בשכונותיהם שליד המושבות, והקק"ל הביעה את חוסר האונים שלה נוכח התופעה הנפוצה של עבודה ערבית אצל התימנים על אדמתה. היא קבלה למשל, ב 22.5.35, במכתבה לוועד השכונה התימנית 'שיבת ציון' שליד ראשון-לציון [עם העתק לטביב] כי '...לדאבוננו אנו נתקלים יום יום כמעט בהפקרותם של התימנים, היושבים על אדמת הקהק"ל [הקרן הקיימת לישראל] והפורצים כל גדר הן ביחס לעבודה ערבית והן ביחס לשמירת יתר סעיפי החוזה שבינינו...'³³ הקק"ל ציינה במכתבה, שמאחר והתימנים אינם נענים להתראותיה הרבות – אין דרך אחרת למוסדות הלאומיים אלא לחדול מלנהל משא ומתן עם התימנים, לא למסור להם קרקע של הקק"ל ולא להגיש להם כל סיוע.

בשנים 1937-1938 התנהל ויכוח חריף מעל דפי העיתונות בין המוסדות לבין נציגי התימנים, בשאלה העבודה הערבית אצל התימנים. במאמרו ב'מי

31. אצ"מ, 2041 / S15.

32. א"ח, 4350 / 485.

33. מכתבו, שהעתקו נשלח לטביב, אצ"מ, 13319 / KKL5.

הקולר' שפורסם בדבר ב 23.12.37 דיווח א"מ קולר, נציג המרכז החקלאי, כי בעת ביקורו בשכונת 'שיבת ציון' נדהם לגלות, כי רק 2 מתיישבים שיווקו את התפוזים לחברת השיווק 'יכין', אך רוב החברים מכרו את הפרי לטוחרים ערבים שהביאו את פועליהם לעבודת האריזה. קולר זועזע מכך, שחבורה גדולה של פועלים ערבים עבדה באריזה באמצע היום ובלב השכונה לעיני כל, בשעה שיהודים נרצחים על-ידי ערבים בכל הארץ, ויהודים חסרי עבודה גם ב'שיבת ציון' עצמה. לדבריו, הוא התאכזב גם כששמע את תגובתו של עסקן ותיק של התאחדות התימנים, שהוא פועל חקלאי לשעבר ותושב 'שיבת ציון' [כוננתו כנראה לטביב] '...אשר לא ראה כל און בעבודת ערבים בפרי שנמכר לערבים...'. לכן לדברי קולר: '...מיהרתי לצאת את השכונה החוטאת, שכונה של פועלים ערבים, הסובלת בתוכה את נישול הפועל העברי בימים האלה...'. כמו-כן ציין, שגם שכונות תימניות אחרות 'לקו בחטא העבודה הזרה', ולא רק באריזה בלבד. לפי דברי קולר, פעולות אלה הן מעשה כפוי טובה של התימנים כלפי ההסתדרות הכללית שהקימה את השכונות וסייעה להן. הוא חיווה גם את דעתו, שבמצב זה אשמים לא רק התימנים אלא גם ההסתדרות והסוכנות, כיוון שהם הזניחו אותם להשפעת כוחות שליליים ביישוב [רמז להתאחדות התימנים].

ש. כהן הרמתי מזכיר התאחדות התימנים, השיב ב 12.1.38 בחריפות במאמרו 'קיפוח אחר קיפוח במושבי התימנים', שהתפרסם בהבוקר – ביטאונם של הצינונים הכלליים, שבהיותו במה אופוזיציונית ביישוב – הסכים כנראה לפרסם את המאמר. הרמתי סקר בהרחבה את קיפוח התימנים בשכונות ובמושבים על-ידי ההסתדרות והמוסדות המיישבים, והדגיש את עזרתם הרבה של עסקני ההתאחדות לתימנים. ביחס להאשמות בדבר עבודה ערבית – הרמתי ראה אומנם בעבודה הערבית מעשה חמור – אך הוא ניסה לגמד את המעשה. הוא טען כי '...אם קרה שמי שהוא מכר את הפרי לערבי בזמן שהקטיף נעשה ע"י [על-ידי] יהודים ... והאריזה נעשתה ע"י [על-ידי] פועלי הקונה מחוץ לפרדס, הרי לא היה לה' [להחבר] קולר לחרף ולגדף בצורה כזו, ובהסברה כנה וישרה אפשר היה להסיר גם את הלקוי הזה...'. הוא ציין גם, שאשתקד אכן שיווקו החברים את הפרי באמצעות חברת 'יכין', אך ספגו הפסדים כבדים, ולא יכלו לפרנס את משפחותיהם. הרמתי הדגיש כי דבריו אינם מצדיקים בשום אופן את אלה המעסיקים עובדים ערבים זולים וגם לא את אלה הקושרים איתם קשרי 'חברות', והטלת האחריות למעשים אלה על עסקני ההתאחדות – היא פרי שנאה בלבד.

במאמר שכותרתו 'ומה לעצם העניין', שפורסם ב 27.1.38 ב'דבר' – תקף קולר את טענותיו של הרמתי. הוא כתב, כי הטענה של כשלון משלוח הפרי אשתקד – אינה מצדיקה את העבודה הערבית הזולה בפרדסים בשנים אלה של

אבטלה לפועלים הערבים, בתוכם התימנים. השימוש לדבריו, בעבודה הערבית – הוא 'חזיון' נפוץ בשכונות התימנים השונות, ללא כל תגובה ציבורית מצד התאחדות התימנים. כמו כן טען, כי התאחדות התימנים שהיא גוף ציבורי ביישוב, במקום שתביע את דעתה הברורה בבעיה כאובה זו – היא מחפה על 'חזיון מעציב ושלילי זה'. היא אינה פועלת כלל לביעור חרפת העבודה הזולה אצל התימנים, ואף תוקפת את נציגי המרכז החקלאי, שהעלו את הבעיה.

אברהם הרצפלד, מנהל המרכז החקלאי התערב בוויכוח, והזמין את באי-כוח התאחדות התימנים לפגישה משותפת עם חברי המרכז החקלאי לביורור שאלת העסקת ערבים בשכונות התימנים.³⁴ הישיבה התקיימה בכ"ה בשבט תרצ"ח, ובהצעת הסיכום של המרכז החקלאי צוין, כי למרות מלחמתם המתמדת של ראשי התאחדות התימנים נגד העבודה הזרה בשכונות – לא פסקו מקרים מבישים אלה. לכן שני המוסדות הגיעו להחלטה, לאחוז באמצעים נמרצים נגד 'החזיון של עבודה זרה' בשכונות, והם קראו לוועדי השכונות לסייע לה בעקירת 'התקלה' הזו.³⁵

אולם מרכז התאחדות התימנים הביע את אי שביעות רצונו מהצעת סיכום זו, כיוון שלא נזכר בה הפולמוס בעיתונות, והעלבון שהעליב קולר את עסקני ההתאחדות. בהצעת הסיכום שלהם מה 9.2.38 כתבו ראשי ההתאחדות, כי מוסדם פועל באופן נמרץ נגד עבודה ערבית בכל מקום וכיחוד במושבות. הם ציינו כהוכחה כרוז, שפרסמו לפני 3 שנים בכל יישובי התימנים, שהעתקו נשלח לקק"ל, ושהוא '...מלא הסברה על התקלות הנפגעים בהם עובדי העבירה הזאת ודרישה נמרצת לעקור מן השורש את הנגע הזה'.³⁶ ראשי ההתאחדות הגישו נוסח, שדרש שקולר יביע את התנצלותו בפומבי, על כך שמבלי לבדוק את הדברים – הוא האשים את ההתאחדות בחריפות, בחוסר פעולה נגד עבודה ערבית. כמו כן נאמר בהצעת הסיכום של מרכז ההתאחדות, כי הוחלט, שמעתה היא תפעל באמצעים משותפים עם המרכז החקלאי '...נגד עובדי עבירה זו עד שיתוקן הדבר לגמרי בכל המושבות'.

לא ברור איזו הצעת סיכום התגבשה לבסוף בין הצדדים, אך קולר כתב ב 13.2.38 התנצלות,³⁷ והבהיר כי טענותיו שההסתדרות מזניחה את התימנים בשכונות להשפעת כוחות שליליים – מכוונת הייתה לאיכרים ולרוויזיוניסטים ולא לעסקני ההתאחדות, אותם הוא מחשיב תמיד לכוחות החיוביים ביישוב. יחד עם

34. מכתב הרצפלד, 4.1.1938, ארכיון העבודה (להלן א"ע), IV – 665-1-235.

35. א"ע, IV – 665-1-235.

36. א"ע, IV – 665-1-235.

37. ראו א"ע, IV – 665-1-235, שם צויין גם, כי מכתב זה נשלח לעיתון דבר לפרסום. אולם מבדיקה שערכתי מתברר, שמכתב ההתנצלות לא הופיע בדבר. ייתכן שאי-פרסומו היה מכוון, והעיתון צידד בטענותיו של קולר כנגד התימנים.

זה, בניגוד לדרישת ראשי ההתאחדות בהצעת הסיכום שלהם – קולר לא הביע כל צער על כך, שהאשים את ההתאחדות בחוסר פעולה נגד העבודה הערבית ביישובי התימנים. העובדה שקולר אכן כתב דברי התנצלות וכן תוכן דבריו מלמדים אפוא, כי אף הצעת סיכום שהוגשה לא התקבלה בסופו של דבר, ושני הצדדים הגיעו ביניהם לפשרה ולנוסח מוסכם.

אולם הויכוח בשאלת העבודה הערבית ביישובי התימנים לא נפסק. ישראל ישעיהו במאמרו 'הנכשלה התיישבות התימנים', שפורסם בעיתון דבר מיום 28.2.38 ניתח את המעשה שארע בשכונת 'שיבת ציון', לאחר בדיקה שערך לדבריו במקום. הוא דיווח, כי רוב המתיישבים ובייחוד הוותיקים ועסקני הציבור, מכרו את פרי משקיהם לסוחרים זרים, שהציעו מחירים טובים, והתימנים התנו שבאריזה יועסקו – 50% פועלים יהודים. לדברי ישעיהו, המתיישבים הסבירו שבשנה שעברה הם מכרו את הפרי לחברת 'יכין' אך הפסידו סכומים גדולים. השנה רצו למכור ל'יכין' – אך זו הציעה להם שוב מחירים נמוכים, ואף דרשה מהם להקים בתי אריזה.

ישעיהו הסביר את המעשה 'האנטי-ציוני' של המתיישבים ביחסים החברתיים המעורערים ששררו ביניהם, שלא אפשרו פעולת שיווק משותפת. הוא גם הסביר, ש'...לפנינו אפוא לא יחיד אלא ציבור שלם שנכשל בחטא ואיננו מוכן עדיין להכיר בו. לאחר שכמה יחידים חטאו קודם ולא נענשו, הגענו עתה לפריקת עול של רבים, ואף נוכחנו לדעת כמה עמוקה התהום בין צבור התימנים הזה לבין הישוב ומוסדותיו...'. ישעיהו טען גם, שמאחר והתאחדות התימנים העלתה את המתיישב התימני להתיישבות בלא שנמצא ראוי ובלא שעבר הכשרה התיישבותית מוקדמת...'הוא אינו רואה את עצמו אחראי וקשור לצווי ההתיישבות הלאומית, כי לא חונך לראות את עצמו כנושא הגשמתה'. הוא האשים את ההתאחדות בכך, שנטעה בתימנים תפיסה ציבורית של יחסי שנאה למוסדות, על שאינם נותנים להם מספיק. לכן ראשי ההתאחדות אינם מעיזים עתה לגנות את המעשים שהם עצמם גרמו להם והם עוד יוצאים להגנתם. לכן לדעת ישעיהו, מוטלת חובה גדולה על ציבור עולי תימן לצאת למלחמה בגילויי ההתנכרות האלה במשקי אחיהם, ולהוקיע את החוטאים עד שישובו מדרכם הרעה. כמו-כן על המוסדות להפסיק את המונופול של אנשי ההתאחדות על התימנים, ולהכשיר תימנים להתיישבות על יסודות חברתיים על קרקע הלאום. שכן '...התיישבות הניתנת מידי הלאום בכספי הלאום לא אפשר שתהא בניגוד לצרכי הלאום. המתיישב צריך לראות עצמו כאחד מן הכלל, כחלוץ ההולך לפני מחנה להכין לפניו את הדרך לגאולה. אם אינו רואה עצמו כך, אינו ראוי שהלאום יפקיד את גורלו בידו'.

מאמרו של ישעיהו אינו אובייקטיבי, ואין לקבל בוודאות את טענותיו שכן הוא היה מפעיליה הבולטים של ההסתדרות הכללית, והוא אף עמד בראש המחלקה ליוצאי תימן בהסתדרות – שהוקמה על-ידי ההסתדרות כגוף מתחרה להתאחדות התימנים.³⁸

אולם נראה שישעיהו היטיב להכיר את הצדדים בוויכוח ולנתח את הקונפליקט ביניהם. הוא גם הפנים את המונחים הסוציאליסטיים של היישוב ואת תפיסתו ביחס לעבודה הערבית.

סיכום

החברה היישובית ראתה בעקרון העבודה העברית עקרון מרכזי של הצינונות, והעסקת פועלים ערבים על אדמת הלאום נתפסה כמעשה בגידה לאומי. לכן המוסדות המיישבים והחברה היישובית התייחסו להעסקת ערבים במשקי התימנים כבעיה, וראו בה זלזול בעקרונות היסוד ובנורמות ההתיישבות העובדת.

אולם התימנים לא תפסו את עבודת הערבים במשקיהם כבעיה, ואף הייתה קיימת אצלם נורמה, לה היו שותפים בעלי התפקידים ביישובים, שהתירה עבודה ערבית. קשרי אינטראקציה כלכליים וחברתיים היו נורמה מקובלת בתימן, ומכיוון שהתימנים לא עברו הכשרה אידאולוגית-ציונית, הרי התפיסה היישובית, שסלדה מהעסקת ערבים, לא הייתה מקובלת עליהם.

נוצר אם כן חוסר הבנה טוטאלי בין התימנים לבין ראשי היישוב, שלא הבינו את חוסר המודעות של התימנים, ובלחץ מתמיד הם תבעו מהם קונפורמיות כללית היישוב. לכן, בשל חוסר ההבנה הזו בין שתי התרבויות, נוצר ביניהן קונפליקט. במאבק הזה הצדיקו ראשי התאחדות התימנים מחד, את העסקת הפועלים הערבים וטענו שהיא תופעה שולית בקרב התימנים. ההתאחדות ניסתה כנראה לחפות על התימנים מכיוון שהיא הבינה, שאלה פועלים לפי תפיסה חברתית וכלכלית שונה, שהביאו איתם מתימן. אולם, מאידך, נציגי ההתאחדות גינו את מקרי 'העבודה הזרה' אצל יוצאי תימן, ראו בהם 'מקרים מבישים' והכריזו על שיתוף פעולה עם המוסדות כדי לעקור מהשורש 'תקלה זו'. הגישה אותה הציגו ראשי ההתאחדות והטרמינולוגיה הסוציאליסטית בה השתמשו מלמדת, שמנהיגים אלה היו בקיאים בקודים התרבותיים של התימנים ושל

38. ד' לויתן, עליית מרבד הקסמים כהמשך היסטורי לעליות מתימן מאז תרמ"ב, עבודת גמר לתואר שני, רמת-גן, 1983, עמ' 79.

החברה היישובית. לכן הם התאימו לשמש גורם מתווך, שגישר בין שתי החברות, בעלות התפיסות המנוגדות.